

Abbasali ƏHMƏDOĞLU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Səhənd adına ingilis dili kursu
E-mail: arazahmadoghlu@gmail.com

NİZAMİNİN MİLLİ KİMLİYİ İLƏ VƏTƏNİ

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, milli kimlik, mətn, Türki, Türk, Türktaz, Dəri, Gəncə

Giriş

Nizami yaradıcılığını araşdırmış oriyentalistlər onun yazdığı dilə baxıb Nizamini Fars şairi kimi tanıyırlar. Bu yanaşma o bilginlərin çabasının elmi bir yanaşma olduğunu sorgular altına aparır. XX-XXI yüzilliklərdə elmi dərəcə almağa çalışan akademiklərin hamısı hansı dildə yazdıqlarına baxmayaraq aldıkları elmi dərəcənin dünya səviyyəsində olduğunu doğrultmaq üçün ingilis dilində neçə məqalə yazmalıdır. Bu hesabla o alimlərin hamısını ingilis kimliyi ilə tanımaq doğru olarmı? Nizami də bənzər bir durumda başqa dildə yazmaq zorunda qalıb. O özü bu sorunu iki yerdə açıqlayır. Birinci yerdə Xosrov-Şirin mənzuməsi ilə şöhrət qazanmış Nizamiyə Şirvanşah bir namə (məktub) yazıb elçisi ilə şairə göndərir. Bu namədə Şirvanşah Xosrov-Şirin mənzuməsi əsərindən həzz aldığını vurğulayaraq Nizamidən Məcnunun sevgisinə görə tam yeni bir əsər yaratmasını istəyir. Amma eyni halda ona hansı dildə yazmasını da beləcə tapşırır:

«در زیور پارسی و تازی این تازه عروس را طرازی
دانیکه من این سخن شناسم کابیات نو از کهن شناسم»⁴

Orijinal mətndən gətirdiyimiz bu beytlərdə Şirvanşah Nizamiyə beləcə demək istəyir:
“Ərəb və Fars dilləri bəzəyində Bəzəməlisən bu taza gəlini
Bilirsən bilirəm yalnız bu dili Ki tanıtsın köhnədən yeni beyti.”

Ardınca da Nizamiyə belə yazır:

«بنگر که ز حقهء تفکر در مرسلهء که می کشی دُر
ترکی صفت صفای ما نیست ترکانه سخن سزای ما نیست
آن کز نسب بلند زاید او را سخن بلند باید»⁵

“Bax gör düşüncənin qələmi ilə Kimin yolladığında inci çəkirsən
Türki səfamızın sifəti dəyil **Türki** söz bizlərə yaraşan dəyil.
Yuxarı soydan gələn birisinə Yuxarı söz gərəkdir ki deyilə.”

Özünü Yəzdgirdin soyu bilən Şirvanşah özünü Türklərdən üstün bilib Türki dilini öz məqamına yaraşdıra bilmir. Ona görə də Nizamiyə əmr edir Türki dilində yazmasını. Əlbəttə Nizami Şirvanşahın sözündən çıxıb bilməzdi. Çünki öz dediyinə görə, o Şahın qulluq halqasını qulağına taxınca iş işdən keçmişdi:

«چون حقهء شاه یافت گوشم از دل به دماغ رفت هوشم
نه زهره که سر ز خط بتابم نه دیده که ره به گنج یابم»⁶
“Şahın hoqqası qulağıma dəydikdə Ağlım ürəyimdən beynimə çıxdı
Əmrdən çıxmağa ürəyim yox dı Dəfinəni tapmağa da gözüm yox idi.”

⁴ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası., s. 544

⁵ eyni qaynaq

⁶ e.q.

Nizaminin oğlu Məhəmməd də atasına Şirvanşahın sözündən çıxmadığı məsləhət görür.

İkinci yerdə Nizami “Yeddi Gözəl” kitabının niyə yazdığına görə öz fikirlərini təmsil yoluyla anlatmağa çalışan hikmətli sözlər və öyüdlər bölümündə hökumətin onun ana dilinə qarşı olan siyasətini çox mühafizəkarlıqla tənqid edərək yazır:

دهخدای ده و برون دهم	«من که مشکل گشای صد گره
کسیت کو در میان نهی خوانی؟	گر در آید ز راه مهمانی
زین اشارات که شد چه می گویم	عقل داند که من چه می گویم
گله زان کس که نیست هست مرا	نیست از نیستی شکست مرا
لاجرم دو غیبای خوش نخورند.» ⁷	ترکی ام را در این حبش نخرند
“Mən ki yüz düyünü açan kişiyəm	Kəndin içi, dışının kətxudasıyam,
Qarıdan bir qonaq içəri gəlsə	Məndən başqa süfrə açan kim olar?
Ağıllılar bilir mən nə deyirəm	Bu işarədən nə demək istirəm,
Yox olmaqdan zərrəcə qorxum yoxdur	Gileyim gözə görünməyəndəndir,
Türki mi Həbəşistanda almazlar	Ona görə yaxşı dovğa yeməzlər.” ⁸

Nizami bu beytlərdə hakim təbəqənin Türki dilinə olan münasibətini göstərmək istəyir. Azərbaycan ölkəsinə hakim olan şah hökumətdə qalmaq üçün Şahlar şahına xərac verməli idi. Eyni halda şahlar şahının tərəfindən seçildiyi bir hökumət başçısı olduğuna görə üstədən gələn əmrlərinə də qatılmalıydı. Nizami də bir düşüncə adamı olduğuna görə bu duruma dözsə də, durumu çox ehtiyatlı biçimdə tənqid etmək ilə niyə Türki dildə yazmağa icazəsi olmadığını açıqlayır. Həbəşistanlılar kimi kobud davranıb Türki dilində yazmaq icazəsi verməyənlər yaxşı dovğa yemək nemətindən məhrum olurdu. Yaxşı dovğa yüksək səviyyəli yaradıcılığa bir bədii istiarə kimi işlənilir. Nizami öz ana dili, Türkidə yazsaydı nə yazardı, demək istəyir.

Türki dilində yazmamağın üçüncü nədəni Şərəfnamə kitabının başlarında açıqlanır. Nizami burada Peyğəmbərlərə pir olub ürəyi təmiz insanları “Yaşam suyu”na aparıb çatdıran Xızırın ətəyinə əl atır. Şərəfnaməni yazmaq üçün Xızır Nizaminin yuxusuna gəlib ona beləcə yol göstərir:

به رازی که نامد پذیرای گوش	«مرا خضر تعلیمگر بود دوش
پسندیدگانت پسندیده نیز	پسندیدگی کن که باشی عزیز
که در در نشاید دو سوراخ سفت	مگو آن چه دانای پیشینه گفت
که اسکندر خود آید به گوهرخری	تو گوهر کن از کان اسکندری
که هم سیخ بر جا بود هم کباب	میانجی چنان کن به رای صواب
دماغ مرا تازه تر گشت هوش	چو دلداری خضرم آمد به گوش
زبان برگشادم به در دری.» ⁹	چو در من گرفت آن نصیحتگری
“Dün gecə Xızır mənə dərs verirdi	Qulağıma dəyməmiş bir sir deyirdi
Əziz olmaq'çün bəyənilmiş iş gör	Bəyənilsin də qoy səni bəyənənlər.
Qabaqkı bilgə deyənləri demə	Bir incini ikinci dönə dəlmə.
İsgəndər kanından bir Gövhər yarat	İsgəndər özü gəlsin gövhəri sat.
Elə düzgün bir araçılıq eylə	Şiş də yanmasın, yanmasın kabab da.
Xızırın ürək verməsi xoş gəldi	Beynimdə zeyinim təzələndi.
O öyüd vermək məni elə tutdu	Dəri incisində bu dilim ötdü.”

⁷ e.q., s. 364

⁸ Bu məqalədə orijinal mətndən çevirmələrin hamısını A. Əhmədov özü çevirib.

⁹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s.13-712

Nizami bütün yaradıcılığı boyu üç yerdə niyə “Türki” yox “**Dəri**” dilində yazdığının nədənlərini bizə çatdırmaq istəyir. Hər üçündə də, əslində Nizami etnik kimliyini aydıncasına oxucuya çatdırır. Nizami etnik olaraq Türk, dili də Türkidir. İki qabaqkı açıqlamasında hakimiyyət tərəfindən “Dəri” dilində yazmağa məcbur olduğunu bildirsə də, üçüncü açıqlamada mənəvi bir qaynaq üzərindən başqa dildə yazdığını söyləyir. Təbii olaraq siyasi açıqlamadan inamcı (etiqaadi) bir açıqlamaya üz tutub ilham üzərindən Xızıra sığınması ilə bəlkə də dil sorunu basqısını özünün də hökumətin də boynundan açmaq istəyir.

Bundan başqa, “**Dəri**” sözcüyünü iki ayrı beytdə də gətirir. Şərəfnamə kitabının yuxarıda gətirdiyimiz bölümündə “Dəri dilində nəzm yazmaq Nizaminin işi, Dəri dilində şeir yazmaq ona yaraşandır” deyir:

«نظامی که نظم درى کار اوست درى نظم کردن سزاوار اوست.»¹⁰

Son olaraq “İqbalnamə” kitabının son səfhsində də yazdığı əsərin “**Dəri**” dildə olduğunu belə vurğulayır:

«به پایان آمد این داستان درى به فیروزفالی و نیک اخترى.»¹¹

“Sona çatdı bu **Dəri** dastan burda Yaxşı bir bəxt ilə, yaxşı bir şansla.”

Nizaminin yazdığına dayanaraq hakimiyyətlər tərəfindən dəstəklənib yayılmış dil farsca yox, Dəri dili olub. Ata-baba deyimlərimizdən hələ də dilimizdə işlənən “Dəri-vəri demək” termini anlaşılmaz, bir-birinə ilgisi olmayan sözlər deyən birisinə deyilir. Bu deyim hətta farsların da arasında işlənəməkdədir.

Son olaraq Nizami Xosrov-Şirin mənzuməsinin sonlarında Şirinin ölümü ilə yaşam yoldaşı Afaq xanımın ölümünü anıb yazdığı doqquz sətirlik bir mərsiyədə (elegiyada) Afaq xanımın Qıpçaq Türklərindən olduğunu yazaraq yoldaşının da özünün də Türk olduğunu bir daha vurğulayır:

«چو ترکان گشته سوى کوچ محتاج به ترکی داده رختم را به تاراج
اگر شد ترکم از خرگه نهانی، خدایا ترکزادم را تو دانى.»¹²

“**Türklər** kimi köçə möhtac olubdur Ev-eşiyimi türklüklə dağıdıbdır.
Türküm bu uca çadırdan gizləndisə, İlahi, **Türkdən** doğulmuşumu sən özün bilərsən.”

Nizaminin sadaladığımız beytlərdə aydıncasına Türk olduğunu öz dilindən dinlədik. Ancaq üstəlik onun Türk təəssübünü də əsərlərində görəncə heç bir şairin Nizamicə türk kimliyinə düşkün olduğunu görə bilmərik.

MƏTN

Nizaminin etnik kökü yaxud milli kimliyi XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq daha gərgin bir durumda mübahisələrə meydan oldu. Köhnə imperiyaların çökməsi, sümürgeçiliyin bəyənilməzliyi, millətlərin ozağalıq məntiqi, azadlıq sevdası milli oyanışın birbaşa verimi idi. Özləşməyə üz tutan millətlər öz milli-mənəvi dəyərlərini dərindən tanıyıb dünyaya öz milli dəyərləri kimi tanıtdırmağa başladılar. Bu ortamda əski düşüncələrin zəncirindən qurtula bilməyib yenidən imperatorluq xülyasına düşən bəzi millətlər başqa millətlərin varlığını belə özlərinə sığışdıra bilməyib onların maddi-mənəvi var-dövlətinə əl qoymaq istədilər. Nizaminin milli kimliyi də bu əski düşüncədən çıxma bilməyənlərin xülyasında yiyələnmək istənilən mənəvi sərvətlərdən idi.

¹⁰ e.q., s. 714

¹¹ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Toplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 1168

¹² <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 328

Lakin Nizami sanki o vaxt bu durumu düşünürmüş. Ona görə də yaratdığı beş kitabında elə dəqiq izlər buraxıb ki, onun milli kimliyi, ana dili, yaşadığı şəhəri və ölkəsi, Gəncə şəhərinin Şənbə gecəsindəki zəlzələsi, o vaxtdakı yerli dövlətin o zəlzələdəki avadanlıq işləri, yerin körəvi olmasına işarəsi, dini inamı, əxlaqiyyət (etika), başqa xalqlara olan münasibəti, oxuduğu dillər, kitablar, siyasi düşüncəsi, hökumət fəlsəfəsi, dünya mifləri, hətta arzulanacağı “Mədinə-yi Fazilə”si (Yutopiyası) belə aydınca anlaşıla bilər.

E. Renan yazır: “Hər bir ulus yaşar bir ruh, ruhani bir prinsipdir. Əslində bir olan iki şey bu ruhu yaradır. Biri keçmiş, biri də gələcəkdir. Biri zəngin bir mirasın birlikdə malik olmaq anıları, ikinci isə birlikdə yaşamaq istəyi, ata-babalardan qalmış dəyərli bir mirası birlikdə qorumaq iradəsidir.”¹³ Ardınca da yazır: “Bir ulus böyük bir həmrəylikdir. Bu həmrəylik keçmişdə vətəndaşların fədakarlığı ilə, gələcəkdə də bu fədakarlıqları edə bilmək düşüncəsindən yararır.”¹⁴ F. Fanon da uyqarlığı (mədəniyyəti) bir xalqın ruhunun gözəlcəsinə bəyan edilməsi¹⁵ bilir. Nizami Azərbaycan xalqının ruhunu ən estetik biçimdə dünyaya, eləcə də öz xalqına çatdırmağa çalışıb. Bu araşdırma da o əzəmətli milli-mənəvi mirasın milli kimliyini əsərin öz içindən araşdırıb yeni nəsillərə çatdırmağı milli-mənəvi bir vəzifə olaraq qələmə alınmışdır.

Əldəki araşdırmada “Xəmsə”nin mətnindəki izlərdən Nizaminin milli kimliyini aydınladan izlər təqdim olunacaq. Nizami hər mənzuməsini Allahın adı hörmətinə başlayır. İkinci yerdə İslam peyğəmbəri Məhəmmədin hörmətinə söylədiyi sevgi dolu söyləmələr gəlir. Maraqlısı budur ki, hər beş kitabının başında tam sevgi və sayqı ilə anıb meracından söz açdığı peyğəmbəri də yeri gəldikdə Türk adlandırır. Örnək üçün peyğəmbərin Xosrov Pərvizə yazdığı namə (məktub) bölümündəki bu beytlərdə:

«زهی پیغمبری کز بیم و امید
زهی ترکی که میر هفت خیل است
قلم راند بر افریدون و جمشید
ز ماهی تا به ماه او را طفیل است
زمین تا آسمان نورش گرفته است»¹⁶

“Firudin ilə Cəmşidi qorxudub ümid vermək üçün Qələm çalan peyğəmbərə eşq olsun!

Yeddi millətin soltanı olan **Türkə** eşq olsun! Bu aydan o biri aya tufeylisi olana eşq olsun!

Torpaqda yatan on dörd gecəlik aya eşq olsun! Nuru Yerdən göyə doldurmuşsa eşq olsun!”

Nizami nə vaxt gözəlliyə, kamala, sevimliliyə işarə etmək istədikdə – istər bir insan olsun, istər təbiətdə – işarə etdiyi gözəli “Türk” adlandırır. Örnək üçün:

«ترک سمن خیمه به صحرا زده
ماهیچه خیمه به ثریا زده»¹⁷

Yaz fəslində “Yasəmən” ağacı qədimlərdən Azərbaycandakı evlərin geniş həyətlərinin bəzəyi idi. Çox gözəl iyi olan bu gül ağ da olar bənövşəyi də. Nizami bu gözəl istiarədə belə deyir: “Türk yasəmən çölə xeymə (çadır) vurub, sanki aypara Sürəyya bürcündə xeymə vurub!” Eyni yerdə yazır:

«هندوک لاله و ترک سمن
سهل عرب بود و سهیل یمن»¹⁸

¹³ Pecora V. P., Nations and Identities: Classic Readings, Massachusetts: Blackwell Publications Ltd, 2001, s. 174

¹⁴ e.q., s. 175

¹⁵ e.q., s. 264

¹⁶ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 333

¹⁷ e.q., s. 39

¹⁸ e.q.

“Lalənin hinducasıyla Türk səmən (yasəmən) Ərəbin dəyərsizidir, Yəmənün ayı.”

Ümumilikdə Nizami qaraşın insanların gözəlliyinə, yarın ay kimi ağ üzündə qara xallara işarə etmək istəyəndə “hindu” istiarəsini işlədir. İkinci istiarədə yasəmən gülünü aya bənzətmək ilə çox bədii bir istiarə yaradır.

Nizami Türkü ədalətin simgəsi bilir. Başqa sözlə, adil olmayan Türk, Türk dəyil. Səlcuqilər sülaləsi, Məlik şahın oğlu, Sultan Sənər hökmdar olduğu vaxt içib sərxoş olmuş bir darğa¹⁹ bir qarı nənəyə “Gecələr sənün evini qoruyan kimdir?” bəhanəsi ilə evinə saldırib qarını təpik ilə vurub çölə salır. Qarı nənə bu zülmü Sultan Səncərə çatdırıb Sultanı beləcə tənqid edir:

مملکت از داد پسندی گرفت
ترک نه‌ای، هندوی غارتگری! ²⁰

«دولت ترکان که بلندی گرفت
چون که تو بیدادگری پروری

“**Türklərin** dövləti ucalan vaxtda
bəyənilər oldu.

Məmləkət ədalət ilə

Sən ki bir zalımı becərdirsənsə,
Hindusan!”

Türk dəyilsən, bir çapqınçı

Sultan Səncər ilə qarı nənənin danışığı nağılında Nizami şeir dili ilə Platonun “Cumhur/Respublika”, Balasaqunun “Qutadqu-bilik”, Farabinin “Mədinə-yi Fazilə əhlinin düşüncələri” kimi kitablarda olan Hökumət fəlsəfəsinin bölümlərindən birini nəzmə çəkib öz düşüncəsini irəli sürür. Yuxarıda gətirdiyimiz iki beyt o vaxtın siyasi düşüncəsinə görə yorumlanarsa, çox önəmli həqiqətləri alana gətirəcək. Birinci beytdə Səlcuqların hökumətini xalqın dili ilə ədalət yayan **türk dövləti** bildirir. Sıradan bir vətəndaş imperatoru tənqid edə bilirsə, demək, hər hökumətdə daima bəzi iş adamlarının alçaqlığına baxmayaraq, o hökumətdə ədalətin, eləcə də demokratiyanın hökm sürdüyü aydındır. İkinci beytdə xalqın nümayəndəsi kimi çıxış edən qarı nənə adil olmayanı **Türk** yox, çapqınçı Hindu bilir. Hinduları soyğunçu, çapqınçı, oğru kimi tanıyan düşüncəni Nizami başqa neçə yerdə də birbaşa, yaxud dolayısı istiarə ilə bəyan edir. Örnək üçün hacıyla sufünün nağılında həccə gedən adam ev-eşiyini əmin bildiyi bir sufiyə tapşırıp yola düşür. Hacı Kəbə ziyarətindən qayıtdıqda evi talanmış görüb sufünün yanına gedib əmanət tapşırıdqlarını geri istəyir.

کرد بر آن هندوی خود ترکتاز ²¹

«حاجی ما چون ز سفر باز گشت

Sufi isə hacının var-yoxunu vurub daşa, çıxıb başa. Boynuna aldıqdan sonra hacıdan bağışlanmaq istəyir. Amma eyni halda hacı kimi saf insanlara belə bir dərs verir:

رخت به هندو نسیردهست کس ²²

«غارتی از ترک نبردهست کس

“Heç kimsə bir **Türkdən** soyğun görməyib

Ev-eşiyin Hinduya tapşırmaıyb.”

Bu beyt Nizaminin yaşadığı vaxtdakı xalqın Hindulara olan münasibətindən başqa eyni halda şairin öz Türk kimliyinə olan olumlu münasibətini yaxud təəssübünü də açıqlayır. Ayrı bir yerdə Nizami Hinduların oğru olduqlarını daha sərt verir:

نماندی یک انجیر بر هیچ شاخ
یکی دزد باشد یکی پاسبان ²³

«گر انجیرخور مرغ بودی فراخ
دو هندو برآید ز هندوستان

¹⁹ Xalqdan vergi toplayan dövlət işçisi

²⁰ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 57

²¹ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Toplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 99

²² e.q.

“Əncir quşu buraxılsa idi tam özbaşına,
“İki Hindu Hindistandan gələrsə,

Bir əncir də qalmazdı heç butada.
Biri oğru olar biri gözətçi.”

Şərəfnamə kitabında İsgəndər Hindistana qoşun çəkib ələ keçirdikdən sonra Hindistan Şahı barış üçün İsgəndərə dörd hədiyyə verir: 1. Öz qızını 2. İçməklə şərabı qurtulmayan yaqut bir qədəh 3. Bir filosof 4. Bir bacarıqlı həkim. Nizami Hind gözəlini bədii biçimdə beləcə tərifləyir:

ز هندوستان داده شه را بهشت
به دزدیدن دل چو هندو تمام!²⁴

«مهی ترک رخساره، هندو سرشت
نه هندو که ترک خطایی به نام

“Türk görkəmli bir ay, Hindu təbiət
cənnət

Hindistandan şaha verilmiş

Xatay Türküdür bu, demə bir Hindu
Hindu.”

Ürək oğurlamaqda tam bir

Nizami Hindulara, eyni halda Türklərə olan münasibətini hər iki beytdə də bədii istiarələr və bənzətmələrlə əks etdirir. Burada da gözəlliyi Türklərin, oğruluğu Hinduların özəlliyi olduğu fikrini irəli sürür.

Hər şeydən daha önəmli Nizaminin bütün yaradıcılığında dərinədən sevib saydığı şəxsiyyətləri də Türk adlandırmasıdır. Həmin şəxsiyyətlərdən ən başda gələn, mərkəzi Bərdə şəhəri olan Ərmən xanlığının – Nizaminin dili ilə desək, şahlığının – şahı, “Məhinbanu” ayamasıyla ad qazanmış Səmirə xanımın qardaşı qızı Şirindir. Yunan mifologiyasında “vəfa”nın simgəsi olan Penelope Troy savaşında dənizlərdə yoxa çıxmış əri, Odisseyusun yolunu gözlədiyi üçün Homerin sevimli qadın obrazına dönür²⁵. Ancaq Xosrov-Şirin kitabındakı Şirin vəfalı olmaqdan başqa daha çox sevgi və məhəbbətin ustadı kimi yalnız Sasanilər şahı Xosrov Pərvizə yox, bütün bəşəriyyətə həqiqi sevginin, vəfanın, yoldaşlığın ustadı olaraq çıxış edən bir obrazdır. Bu mənzum tragediya əslində çox dəyərli bir romandır, ancaq Nizami özü vurqladığı kimi əsərini nəzm dili ilə yazmasına üstünlük verib o yolu bilərək seçibdir.

Nizami fəxr etdiyi vəfa simgəsi Şirini bədii bir mübaligədə beləcə tərifləyir:

کز و خسرو نه، کی خسرو کشد ناز.
گرش خانه دهی، گنجینه جوید.²⁶

«چنان در سر گرفت آن ترک طنناز
چو کرد ار دل ستاند، سینه جوید

“O nazlı Türk elə tutdurdu nazı
nazı.

Xosrov qalsın, Keyxosrov çəkər

“Kürd (Kurd/Qurd) kimi ürək istərsə, bağır alar

Evi versən ona, dəfinə arar.”

Bu iki beytdə şair eyni kimliyi olan Şirinin ayağı altına Xosrovları, Keyxosrovları salır. İkinci beytdə isə Kürdlərə olan münasibətini də dildirir.

Şirin isə öz kimliyini Xosrov Pərvizə yazdığı namədə beləcə açıqlayır:

شهنشه را چنین داده است پیغام
به هر جاکت فرود آرم فرود آی.²⁷

«نه ترک این سرا، هندوی این بام
که گر مهمان مایی ناز منمای

“Bu sarayın Türkü yox, bir Hindusu
Bizim qonağımızsansa, naz etmə

Padşaha beləcə bir sav verib
Harada yer versəm, orada otur.”

²³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 711

²⁴ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 923

²⁵ Rosenberg D., World Mythology, NTC publishing group, Lincolnwood, Illinois, USA, 1994, s. 102-109

²⁶ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 279

²⁷ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 264

Şirində olan özsayqı, özsevgi, siyasət, qoçaqlıq, dikbaşlılıq ikinci beytdə özünü aydın göstərir. Xosrov Pərvizə yerini bildirməkdən çəkinmir. Yenə Şirin bir başqa yerdə bir daha öz milli kimliyini qaragöz Türk olaraq bildirir:

«جهانداران که ترکان عام دارند
من آن ترک سیه چشمم بر این بام
که خدمت هندویی بر بام دارند
Qulluqçün damlarında Hıdusu var.
28 «که هندوی سپیدت شد مرا نام.»
Ki adım ağ Hindun olubdur sənin.»

Üçüncü yerdə Şirin Türklüyü ilə öyünərək Xosrov Pərvizə belə yazır:

«هنوزم هندوان آتش پرستند
هنوزم چشم چون ترکان مستند»
29 «Hələ də Hindular oda tapınır Hələ də gözlər sərxoş Türklər kimidir».

Ardınca Xosrov Pərvizə yazdığı məktubda Şirin hünəri ilə özünə hörməti milli kimliyi ilə bir araya gətirir:

«به غمزه گرچه ترک دلستانم
ز بس کآورددهام در چشمها نور
به بوسه دل نوازی نیز دایم
ز ترکان تنگچشمی کردهام دور.»
30 «Naz etməkdə, baxmayaraq, ürəklər fəth edən Türkəm, Öpüş ilə ürək oxşamağı da mən bilirəm.
O qədər gözlərə nur gətirmişəm Türkərdən xırdagözlülüyü uzaqlaşdırmışam.»

Nizami Şirinin dili ilə naz-qəmzəsi ilə ürəkləri fəth edən Şirinin Türk olduğunu bir daha vurğulayır. Çin Türklərinin (Türküstandakı Türklərin) gözlərinin kiçik badam kimi olduğunu göstərərək Türk millətinin başqa gözəlliklərinə işarə edir.

Bir ayrı namədə Şirin bir daha öz milli kimliyini Ərəb dilini, başqa sözlə özgə dilləri bilən savadlı Türklərdən olduğunu vurqulayaraq bildirir:

«نه آن ترکم که من تازی ندانم
شکن کاری و طنازی ندانم.»
31 «Ərəb dili bilməyən Türk dəyiləm Utandırmaq, naz etməyi bilməyən Türk dəyiləm».

Nizami Xosrov və Şirin mənzuməsində 38 yerdə “Türk”, “Türklər”, “Türküstan” sözlərini işlədir.

Leyli və Məcnun mənzuməsində Ərəb ellərindən olan Leylini də Nizami ürəkləri çalmaqda Türk təqdim edir:

«ماه عربی به رخ نمودن
ترک عجمی به دل ربودن»
32 «Üzünü görsətməkdə Ərəb ayı Ürək çalmaqdasa bir “əcəm” Türkü»

Məcnunun atası Leylini Məcnun üçün istəməyə gedib əliboş qayıdır, Məcnun da Leylinin eşqində ah-nalə edərək iki yerdə “Türk” sözünü işlədir:

«ترکانه ز خانه رخت بر بست
در کوچگه رحیل بنشست»
33 «Türklər kimi evdən baş alıb getdi Ayrılığın köç yerində oturdu.»
«ترکی که شکار لنگ اویم
اما جگه خدنگ اویم.»
34

²⁸ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 290

²⁹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s.270

³⁰ e.q., s. 271

³¹ e.q., s. 283

³² e.q., s. 562

³³ e.q., s. 569

“Bir axsaq ovu olmuşam o **Türkün**

Oxunun nişan yeriyəm o **Türkün.**”

Leylinin halının tərifində Nizami belə yazır:

بر تازی و ترک ترکتازی»³⁵

«می کرد به وقت غمزہ سازی

“Nazlanıb qəmzə edəndə, Ərəbə də

Türkə də **Türk** kimi sinə gərərdi.”

Leyli bostana tamaşaya çıxanda ərəblərin arasında məskən salmış Türklərin Obasına tuş gəlir. Bugünkü İraqın qərb bölgəsində yerləşən Türkmənlər Ərəb ləhcəsi ilə danışdıqlarına baxmayaraq, özlərini Azərbaycan Türkləri, Bayat eli bilir. Nizami o türklərə olan təəssübünü beləcə əks etdirir:

خوش باشد ترک تازی اندام

«ترکان عرب نشینشان نام

میرفت چنان که چشم بد دور.»³⁶

در حلق آن بتان چون حور

“Adları ərəblər arasında oturan türklər

Ərəb əndamlı Türk nə də xoş olar

O bütlərin halqasında bir huri kimi

Elə gedirdi yaman gözdən iraq!”

Nizami Leyli və Məcnun mənzuməsində on iki yerdə “Türk”, “türkanə”, “türktaz” sözcüklərini işlədir.

“Yeddi Gözəl” adlı möhtəşəm əsərində də Nizami milli kimliyinə olan bağlılığını, niyə öz ana dilində yazmağa icazəsi olmadığını kitabın başında açıqlayaraq, daha geniş səviyyədə sərgiləyir. Əjdahanı öldürüb üç yüz dəvə yükü dəfinəni payladıqdan sonra Xavərnəq sarayına qayıdan Bəhram sarayın içində qapısı bağlı saxlanan bir otağa tuş gəlib qapısını açdırır. O otağın duvarlarındakı rəsmlərdə Bəhram yeddi gözəlin şəkillərini görür. Burada anlam baxımından çox önəmli olan o yeddi ölkənin şahlarının qızlarının adları diqqətəlayiqdir. Hind şahzadəsinin adı “Yürək”, Çin (Türküstan) xaqanın qızının adı “Yığmanaz”, Xarəzm şah qızının adı “Naz Pəri”, Saqlab şahın qızının adı “Nəsrinnuş”, Məğrib (Mərakeş) şahının qızının adı “Arzeytun”, Rum qeysərinin qızının adı “Humay”, Kəsrinin qızının adı “Dorəsti”.³⁷ Yeddi şahdan beşinin qızının adı Türk adlarıdır. Nizami bu siyasəti ilə o dövrdəki türk coğrafiyasını Türk adlarının yaratdığı möhtəşəm bir tabloda xəritəyə alıb. Beşinci poemasında İsgəndərin dili ilə bu coğrafiyanı daha aydın təsdiq etdirəcək.

Yeddi gözəl əsərində ən çarpıcı çıxış Bəhram şahın İrənlilərə olan münasibətidir. Bu münasibətin kökünü bilmək üçün Bəhram şahın nağılına qısaca nəzər salmalıyıq. İyirmi il uşaqsızlıqdan sonra Yəzdgird tapdığı yeganə oğlu Bəhramı münəccimlərin təklifi ilə Yəmən padşahı Nemana əmanət edir. Yəmən şahı Bəhramın şərəfinə Rumdan Simnar adlı bir memar gətirtdirib Xavərnəq sarayını tikdirir. Sarayın tikintisi bitdikdən sonra Neman Simnarı sarayın ən uca yerindən yerə atdırıb öldürtdürür. Sonra da özü rahib olub yoxa çıxır. Vəzir Münzir şah olur. Oğlu Nemanla birlikdə Bəhramı da böyüdür. Bəhram Ərəb, Fars, Yunan dillərində dərslər alır. Bəhram orada elə ad-san qazanır ki, ona “Nəcmul-Yəmani”, yəni Yəmən Ulduzu ayaması verirlər. Bəhram Əjdahanı öldürüb üç yüz dəvə yükü dəfinəni paylaşır. On dəvə yükü atası Yəzdgirdə, on dəvə yükü Münzir ilə oğlu Nemana, qalanını da başqalarına paylayır. Yəzdgird öldükdən sonra irənlilər qurultay qurub bu xəbəri Bəhramdan gizlətmək və onu şah olmaqdan məhrum etmək istəyirlər. Çünki onların nəzərində Bəhram ərəblər arasında böyümüşdü və o ortamda böyümüş birisi Əcəmə – Ərəb olmayan, Ərəb dili bilməyən, dil qanmaz – hakim ola bilməzdi. Olsa, irənlilərin var-dövlətini ərəblərə paylayacaq. Nizami üç-

³⁴ e.q., s.570

³⁵ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 443

³⁶ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 583

³⁷ e.q., s. 380

dörd beytdə iranlıların irqçi düşüncəsini incəliklə oxucuya çatdırır. İranlıların bu davranışı Bəhrəmin qulağına çatır. Onun bu durumda iranlılara olan münasibəti çox diqqətə layiqdir:

کز دل آزرم ما رها کردند
نرمی آرم که نرمی است کلید
گوسپندان کشتزار منند
همه در پنبهزار من خسیند
تا زمن عاقبت خجل باشند»³⁸

«گرچه ایرانیان خطا کردند
در دل سختشان نخواهم دید
با همه سگدلی شکار منند
گرچه در پشم خویشتن خسیند
به که بدعهد و سنگدل باشند

“Baxmayaraq iranlılar yanıldılar
buraxdılar

Ürəklərində bizə olan sevgini

Ürəkdə onlara qarşı acıq saxlamayacağam
Nə qədər it ürəkli olsalar da, ovumdurlar
Öz yunlarında yatmaqlarına baxma
Vəfasız, daş ürəkli olsalar, daha yaxşıdır

Yumuşaqılıq açardır yumşaq olacağam
Tarlamda otlayan qoyunlarımdırlar
Hamısı pambıq tarlamda yatanlardır
Sonunda qarşımda başı aşağı olurlar.”

Bu beytləri Nizami azərbaycanlılara görə desəydi, əldəki məqalənin araşdırıcısı heç vaxt onu Azərbaycan şairi hesablamazdı.

Yeddi gözəl əsərində Nizami Bəhrəm şahın “Fitnə” adlı kəninin nağılında qızın etnik kimliyinə işarə edərək “Tatar” ilə “Çin”in bir ölkə olduğunu göstərir. Bəhrəm şahla ova gedən Fitnə şahın ovladıqlarına tərif demək əvəzinə səsinə çıxartmır. Bəhrəmə bu durum ağır gəlib belə deyir:

صيد ما را بچشم در ناری؟³⁹
“Dedi: Ey badamgözlü Tatar qızı

«گفت کای تنگ چشم تاتاری
Gözünə gəlmir ovladıqlarımız?”

Neçə sətir sonra da:

دستبردم چگونه می بینی؟⁴⁰
“Şah Çinli kəniyə belə söylədi:

«گفت شه با کنیزک چینی:
“Əldə etdiklərimi necə görürsən?”

Eyni adamı, Fitnəni, şah kimi rəsmi bir məqamın dili ilə bir yerdə **Tatar**, azca sonra **Çinli** xitab etməklə əslində o vaxt Çin ilə Tataristan yaxud Türkünstanın eyni ölkə olduğunu vurğulayır. F. Lukasın 1823-cü ildəki xəritəsi də bu fərziyyəni doğruldu⁴¹.

Fitnə Bəhrəm şahın düşüncəsinə olan tənqidinin düz olduğunu eyləmcil⁴² bir dərs ilə elə başa salır ki, şah Fitnədən minlərcə üzr istəmək məcburiyyətində qalır. Nizami bu vəziyyəti iki beytdə çox incəliklə çatdırır:

هندوی کرد و پیش او در تاخت»⁴³
“Şah öz **Türkünün** qınağını bildi
عذر خواهم هزار چندانانت!⁴⁴

«شاه تشنوع ترک خود بشناخت
Hinduluq edib qarşısında çapıtdı.”
گفت اگر خانه گشت زندانت

“Dedi: “Ev sənə zindan olubdursa,

Üzür istəyirəm minlər qatıca!”

Yeddi gözəl mənzuməsinin bir başqa bölümü Bəhrəm Şah ilə Çin şahı, Xan Xaqan arasında baş vermiş hadisələrdir. Başda gələn önəmli fakt Çin imperatorunun adıdır. Nizami onu “Xan Xaqan”, Çin ordusunu isə “Türk qoşunu” adlandırır. Orijinal mətndən örnək:

³⁸ e.q., s. 383

³⁹ e.q., s. 398

⁴⁰ e.q.

⁴¹ Badirkhanov A. The Road to Freedom, translated into English and illustrated by: A. Ahmadoghlu, Washington DC: Book Writing Experts, 2023, 142 pp., The Historical Geography and Nationality of Azerbaijan, s. 101

⁴² pragmatic

⁴³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 404

⁴⁴ e.q., s. 405

کرد سیصد هزار مرد گزین⁴⁵
 “Xan Xaqan Çindən yola düşdü
 کز جهان ناپدید شد بهرام⁴⁶
 “Xan Xaqan çün bu xəbəri eşitdi

«Xan Xaqan روانه گشت ز چین
 Savaş üçün üç yüz min kişi seçdi.”
 «Xan Xaqan چو گوش کرد پیام
 Ki Bəhram dünyadan yoxa çıxıbdı”.

Bəhram Xan Xaqanın gətirdiyi Türk qoşunu qarşısında dayana bilmədiyini görüb taktik olaraq şahlıqdan çəkilib dövləti qohumlarından birinə tapşırır. Xan Xaqan bu durumu eşitcək ordu yürütməkdən əl keçib əyləncəyə başlayır. Bəhramın fəndi alınmışdı. Türk ordusuna qarşı hücum keçir.

کانچنان زخم دید از ره او
 لشکر ترک سست کوشی کرد⁴⁷
 “Türk onun amansız Türk hücumundan
 Şahın polad qılıncı oynadıqda
 süstlüyündə”

«ترک از آن ترکتاز ناگه او
 آهن شه که سخت جوشی کرد
 Elə yara aldı ki, gəl görəsən
 Türkün qoşunu qaldı

Az sonra bir daha Nizami Bəhram şaha qarşı savaşa Çin ordusunu “Türk qoşunu” adlandırır:

تا به جیحون رسید گرد گریز⁴⁸
 “Ceyhuna çatdı süngü qorxusundan
 qaçmağından”.

«لشکر ترک را ز دشمنه تیز
 Toz-duman Türk qoşununun

Bəhram şah Yeddi gözəl poemasında yeddi günbəzli sarayı tikdirdikdən sonra ilk görüşündə qara günbəzdəki Hind şahzadəsinin yanına gedir. Nizami o şahzadənin gözlərinin gözəlliyinə işarə etmək üçün Türk gözlü Hinduzadə adlandırır:

نافهء مشک را گره بگشاد⁴⁹
 “O Hinduzadə Türk gözlü ceyran
 açdı.”

«آهوی ترکچشم هندو زاد
 Müşkün göbəyindən düyünü

Qeyd etməlik ki, bu araşdırmada qaynaq kimi işlədilmiş əlyazma nüsxəsində Hind şahzadəsinin adı ilk kəz “Yürək/یورک”, sonra isə “Gürək Xatun/غورک خاتون⁵⁰ olaraq qələmə alınıb. Hind şahzadəsinin Bəhram şaha söylədiyi nağıl fikrimizə görə Dünya mifləri arasında təqva⁵¹ qavramını insanlara çatdırmaq üçün deyilmiş ən gözəl nağıldır. Bu nağılda başdanayağa qara geyinmiş şahın niyə qara geyinməsi, Çin vilayətində Mədhuşlar şəhərinə gedib orada başına gələnlər mifik bir dünyada ilahələrin, mələklərin arasında yaşadığı xaosda görüntülənir. Şaha təqva, arınlıq, dözümlülük öyrətməyə çalışan tanrının adı bu məqalənin maraq yeridir. O ilahə özünü nağıldakı şaha beləcə tanıdır:

«نازنین ترکتاز» دارم نام
 نامها را بود به هم خویشی
 ترکتازی دگر مرا لقب است
 هندوان را در آتش اندازیم⁵²

«گفت آن ترک نازنین اندام:
 گفتم: از همدمی و هم کیشی
 ترکتاز است نامت ای عجب است
 خیز تا ترکوار درتازیم

⁴⁵ e.q., s. 406

⁴⁶ e.q., s.407

⁴⁷ e.q., s.408

⁴⁸ e.q., s. 409

⁴⁹ e.q., s. 419

⁵⁰ e.q.

⁵¹ ərəbcə: ehtiras və şəhvətdən uzaq dura bilmək gücü

⁵² <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 428

“O nazənin əndamlı Türk dedi
Dedim həmdəm, həmməram olmağımız
Nə əcəbdir ki, adın Türktazdır
Dur Türklər kimi atımızı çapaq

Adım Nazənin Türktazdır bil
Üzündən adlarımız qohumdur bil
Mənim ayamam da, bil, Türktazdır
Hinduları od-alovlara ataq.”

Nağılın başqa yerində Türktaz adlı ilahəni Türk təqdim edir:

«ترک من رحمت آشکارا کرد»⁵³
«Mənim **Türkü**m rəhmətin aşkar etdi
Öz hindusu ilə yaxşı keçindi.”

Azca irəlində bir daha o ilahəni Türk təqdim edir:

«چون دگر باره ترک دلکش من»⁵⁴
«Çün bir daha ürək çəkən **Türkü**m
Ciyərimdə gördü qaynar alovu”

Xaosa gedən şah – ixtiyarında onca naz-nemət, gözəl pərilər olduğuna baxmayaraq – ilahəylə bir araya gəlmək ehtirasının alovları içində ilan kimi qıvrılıb qalmışdı. Onun bütün arzusu o gözəllər gözəli ilahəyə yetişmək idi. O, öz arzusunu beləcə dilə gətirir:

«در تمنا که چون شب آید باز
می خورم با بتان چین و طراز
زلف ترکی در آورم بکمر (به کمر)
دل نوازی در آورم بجگر (به جگر)»⁵⁵
«Arzum o idi gecə gəldikdə
Çin və Taraz bütlərilə mey içəm
Türki zülfü beləcə gətirə biləm
Ürək oxşamağı ciyəre çəkə biləm.”

Bu nağıldakı şahı ilahə nə qədər dözməyə çağırırsa da, o dözə bilməyib sonunda ehtirasına yenik düşür. İlahə isə şahın ehtiraslı israrları qarşısında ondan gözlərini yummaq istəyir. Şah bir an gözlərini yumub açıqda özünü nağılın başlarında xaosa gəldiyi səbətin içində görüb necə bir nemətdən məhrum olduğunu anlayınca yaşayışının sonuncu başdan-başa qara geyinib susqunluğa dalır. Şah öz həsrətini aşağıdakı beytdə beləcə açıqlayır:

«مانده چون سایه ای ز یابش (تابش) نور»⁵⁶
«Bir kölgə kimi işıq bulmazdan
Bir türktaz ayrı düşüb Türktazdan”

Bu beytə birinci “türktaz” şahın öz şəxsiyyətini təmsil edir. O ilahənin öyüdlərini dinləməyib istədiyini əldə etmək üçün dözməyərək birdən-birə hücum edir. İkinci “Türktaz” isə xaosdakı ilahənin adıdır.

İkinci gecə Bəhram şah Çin xaqanın qızı, Yığmanaz Xatının yanına gedir. Yığmanaz xatın şaha İraq şəhərlərinin birindəki şahın nağılını söyləyir. Sevdiyi qadınlarda vəfa görməyib qadınlara nifrət edən şaha bir gün çinli bir kölə satan biri-birindən gözəl bir neçə kənz gətirir. Onların arasında biri hamısından gözəl idi. Şahın ondan xoşu gəlir. Nizami o gözələ də Türk deyər xitab edir:

«گرچه زان ترک دید عیاری»⁵⁷
«O **Türkd**ən düzənbazlıq gördüyünə baxmayaraq,
Saxlaya bildi özün şah təmkinli olaraq.”

Eyni nağılın sonunda bir daha o gözəl kənzini “Susən huylu Türk” adlandıraraq Türklüyə olan təəssübünü beləcə əks etdirir:

«چون چنان دید ترک سوسن خوی»⁵⁸
«راه دادش به سرو سوسن بوی.»

⁵³ e.q., s. 431

⁵⁴ e.q., s. 432

⁵⁵ e.q.

⁵⁶ e.q., s. 436

⁵⁷ e.q., s. 441

“Eylə gördükdə o süsən huylu Türk

Süsən iyli sərvinə yol verdi.”

Qeysərin qızı Humayunun Bəhram şaha dediyi Xeyir ilə Şərin nağılında bir daha Nizami gözəllikdən söz açanda kürdün qızını da “Türk gözlü gözəl” adlandırır:

لعبتی ترک چشم و هندو خال»⁵⁹
“Kürdün qızı var idi, gözəllikdə

«کرد را بود دختری بجمال (به جمال)
Türk gözlü bir qolçaq, hindu xallı”

Eyni nağılın sonunda nağıl söyləyən Rum Qeysərinin qızını da “Çin Türkü” adlandırır:

به زبان شکسته کرد درست»⁶⁰
“Çin Türkü çün bu maraqlı nağılı

«ترک چینی چو این حکایت چست
Sınıq-salxaq dil ilə qoşdurdu”

Kəsrinin qızı Dorəsti də yeddinci gecə ağ günbəzdə Bəhram şaha bir nağıl söyləyir. Bu nağılda bağın sahibi olan xacə bağındaki çeşmədə çimən gözəllərdən birini seçib sevir. Nizami o gözəli də “Çin Türkü” adlandırır:

حسب حالی بدین صفت برخواند»⁶¹
“Çin **Türkü** ləldən inci səpələrkən
söylədi”

«ترک چینی چو در ز لعل افشانند
Bu minvalda bir həsb-i hal

Xəmsədəki tarixi şəxsiyyətlərin arasında İsgəndər Nizaminin ən çox sevdiyi şəxsiyyətdir. O qədər şahların arasında yalnız İsgəndəri peyğəmbərlik məqamında olduğunu yazır. Şərəfnamə ilə İqbalnamə əsərlərini də demək olar İsgəndərə ixtisas verib. Bu araşdırmanın diqqət mərkəzində olan isə İsgəndəri də sevib saydığı üzündən Nizami İqbalnamə əsərində “Türk” adlandırır:

به هند و به چین کی زدی بارگاه؟»⁶²
“Yoxsa bir Rum papaqlı **Türk**

«و گر نه یکی ترک رومی کلاه
Hindistanla Çində nə vaxt dövlət qurardı?”

İsgəndər ilə rusların üçüncü savaşı bölümünün ilk beytində də Nizami İsgəndəri “Türk” adlandırır:

ز دریای چین خیمه برزد به کوه»⁶³
“Bir başqa gün bu sultan əzəmətli **Türk**
vurduqda”

«دگر روز کین ترک سلطان شکوه
Çin dənizindən dağlara xeymə

Bu beytlərdə görüldüyü kimi Nizami ən çox sevdiyi tarixi şəxsiyyəti, Rumlu İsgəndəri, özündən birisi kimi bildiyinə görə **Türk** adlandırır. İsgəndər Nizaminin baxışında kamil insan kimi təqdim olunursa, Türk olmaq da bu baxımdan kamil insan olmaq deməkdir.

İqbalnamədə Sokrates adlı filosof xalqdan uzaq gəzərdi. Sualı olan onu axtarıb tapardı. Şah onu bir gün qulluğuna çağırırdı. Sokrates isə naz edib gəlmir. Nizami onun nazını bu beytdə belə yazır:

رمنده نشد دولت نازکش»⁶⁴
“**Türk** davranışlı hünərmənin nazından

«ز ناز هنرمند ترکانهوش
Naz çəkən dövlət hürküb huyuxmadı.”

⁵⁸ e.q., s. 445

⁵⁹ e.q., s. 488

⁶⁰ e.q., s. 497

⁶¹ e.q., s.504

⁶² Nizami Gəncəvi, Xəmsə Toplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 1037

⁶³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 892

⁶⁴ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Toplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 1070

Sokrates şahın yolladığı elçiyə niyə xalqın arasına çıxmaq istəmədiyini dedikdən sonra, İsgəndər özü durub Sokratesin görüşünə gedir.

Şərəfnamə kitabında Nizami İsgəndər ilə Çinin Xanlar xanı arasında olan yazışmalar, görüşmələr, çiyin-çiyinə qoşun yürütmələrindən yazdığı bölümüdə “Türk” kimliyi və coğrafiyasına başqa əsərlərindən daha çox işarə edibdir. Daranın İsgəndərə yazdığı namədə Daranın dilindən belə yazır:

«مگر تیر ترکان یغمای من» نیدی که تندی به غوغای من؟»⁶⁵

“Mənim yığma Türklərimin oxuna tuş gəlməyibsənmi ki, mən ilə savaşağa bunca tələsirsən?”

Tarixin o vaxtında Roma imperatoru, Böyük İsgəndərə boy deyib hədə-qorxu gələn Dara öz ordusunda yığma Türk qoşununun gücünə güvənib düşməyə meydan oxuyur. Bu namə tarixi sənədlərin üzündən yazılmış bir sənəd olmasa da, Nizaminin türkcülük təəssübünün, öz kimliyinə qürurla yanaşdığının aydın bir örnəyidir.

İsgəndər də eyni durumu Çinin Xanlar xanına yazdığı namədə ayıdır. Öncə Xanlar xanına “Çin Türkü” deyər xitab edir:

«چه داری تو ای ترک چین در دماغ» که بر باد صرصر کشانی چراغ؟»⁶⁶
“Qafanda nə vardır sən ey Çin Türkü Çırağını qasırğa qarşısına çıxardırsan?”
Sonra da Xanlar xanını öz qoşununda olan Türk igidlərin oxlarından beləcə qorxudur:
«غلامان ترکم چو گیرند شصت» ز تیری رسد لشکری را شکست»⁶⁷
“Türk qulamlarım baş barmaq tutarsa, Bir ox ilə bir qoşunu dağıdar”

Xanlar xanı başqa şahların görmədiyi işi görür. Özü elçi paltarında İsgəndərin görüşünə gedib birbaşa özü ilə üz-üzə danışır. İsgəndər ona Turan torpaqlarını ələ keçirtmək üçün qoşun çəkdiyini deyib yeddi illik bac istəyir. Amma Xanlar xanı özü durub təkbaşına İsgəndərin görüşünə gəldiyi üçün bir illik bac almaq istəyir. Xanlar xanı qəbul edib getdikdən sonra Türk ordusunu dağların arxasına gətirir. İsgəndərə bu durumu xəbər verdikdə Türklərə qarşı yağdırmağa başlayır:

«به نفرین ترکان زبان برگشاد» که بیفتنه ترکی ز مادر نژاد
سخن راست گفتند پیشینیان که عهد و وفا نیست در چینیان
خبر نی که مهر شما کین بود دل ترک چین پرخم و چین بود
اگر ترک چینی وفا داشتی جهان زیر چین قبا داشتی»⁶⁸
“Dil açdı Türkləri qarğılamağa Ki anadan olmayıb bir fitnəsiz Türk
Keçmişlər düz deyib Çinlilərdə vəfa, əhd olmayıb
Yalan deyil sizin sevginiz kindir Çin Türkünün qarınıda bir düz bağırsağ yoxdur,
Çinli Türkdə isə vəfa olsaydı, Dünyanın çətrinin altına alardı.”

İsgəndər Türkün ordusunu görüb ürəyinə qorxu düşür. Xanlar xanının istədiyi də bu idi. O, bir daha İsgəndərin yanına gəlib deyir: “Sözümüz sözdür. Qoşunumu ona görə qoşununa yaxın gətirdim ki, görəsən biz Türklər savaştan qorxan deyilik. Ancaq sənin hökmranlığın Allahın istədiyi bir hökmranlıqdır. Biz də bu üzdən sənə qarşı savaşımaqdan, sülh içində dost olmağı seçdik. İsgəndər Xanlar xanında bu cəldliyi, zəkani görüb onu sevdiyi üçün o bir il xəracdan da vaz keçir. Bu siyasi qazancı başqa şahların itirdikləri ilə tutuşdurduqda

⁶⁵ e.q., s. 826

⁶⁶ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 858

⁶⁷ e.q.

⁶⁸ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 943

Nizaminin gerçək bir Türk olduğu meydana çıxır. İsgəndər Zəncilərin şahını öldürür. Daranı öldürüb qızı Rövşənəki alır, atəşgahları dağıdıb ölkəni ələ keçirir. Hind şahı qızını, bir filosof, bir həkim və başqa taysız töhfələr verir. Xanlar xanı bac verməkdən qurtulur, ordusunda bir nəfərin belə burnu qanamır, İsgəndər türk yurduna girmir. Sadəcə Xanlar xanı İsgəndərə bir Türk kənz hədiyyə edir, onu da İsgəndər sevmədiyi üçün gözdə edir. Amma o Türk qızı bir şahca iş irəli aparır.

Xanlar xanı ilə İsgəndər bir dostluq qurultayında bir araya gəlib toy qururlar. Nizami hətta bu toyda belə Türk uyqarlığının (mədəniyyətinin) Rum uyqarlığına meydan oxumasını sərgiləyib musiqi bölümündə üstünlüyü Türk mədəniyyətinin Ozan musiqisinə verir:

«نشسته به رامش ز هر کشوری غریب اوستاده و رامشگری
نواساز خنیاگرانی شگرف به قانون اوزان در آورد حرف»⁶⁹

“Oturmuş ədəblə hər bir ölkədən Ustad musiqiçilər, ustad rəqqaslar
Dərin hisslərlə musiqiçilər **Ozan** qanununda teli dilləndirir.”

Nizami bu bölümdə Xanlar xanını “**Türk şah**” adlandırır:

«شه ترک با خاصگان دیار به خواهشگری شد سوی شهریار»⁷⁰

“Türk şah ölkənin seçilmişləri ilə Xahiş-təmənna ilə şəhriyara getdi.”

Bu toydan sonra Xanlar xanı İsgəndərdən ayrılıb öz ölkəsinə qayıtmalı olur. Nizami bu ayrılığı aşağıdakı üç beytdə beləcə ayıdır:

«شهنشه چو بنوشت لختی زمین اشارت چنین شد به خاقان چین
که گردد سوی خانهء خویش باز به اقلیم ترکان کند ترکتاز
جهانجوی را ترک بدرود کرد به آب مژه روی را رود کرد»⁷¹

“Şahənşah azca yeri yazdıqda Çin Xaqanına beləcə işarə oldu
Ki o öz yurduna qayıtmalıdır **Türklərin** torpağına çapmalıdır
Dünya fatehindən **Türk** sağollaşdı Göz yaşlarıyla üzündə çay açdı.”

Bu üç beytin strateji önəmi İsgəndərin vaxtında Çinin **Türk** torpağı olmasıdır. Nizami tarixin bunca önəmli faktlarını öz bədii yaradıcılığının gücü ilə Türkinə (türk dilini) dərbardan uzaq tutmağa çalışan bir çevrədə canlı saxlaya bilibdir. O, Türkün coğrafiyasına Xəmsənin ən güclü, ən sevimli, ən qüdrətli, peyğəmbərlik məqamına çatdırmış bir tarixi şəxsiyyətinin - Makedoniyalı İsgəndərin dili ilə aşağıdakı üç beytdə işarə edir:

«ز کوه خزر تا بدریای چین همه ترک بر ترک بینم زمین
اگر چه نشد ترک با روم خویش هم از رومیان کینه با روس بیش
به پیکار ترکان این مرحله توان ریخت بر پای روس آبله»⁷²

“Xəzər dağlarından Çin dənizinə Bütün nüfusu **Türk** gördüm yerin
üzündə Bir də ruslara olan kinləri rumlulardan
Baxmayaraq Türk ilə Rum qohum olmadı, çoxdur
Bu aşamada Türklərin savaşıyla Rusların ayağına su çiçəyi tökmək
olar.”

İsgəndər Çin xaqanından ayrıldıqdan sonra Xorasandan keçib öz yurduna dönməyi düşünürdü. Ancaq Abxazların başçısı onun yoluna çıxıb rusların zülmündən İsgəndərə giley eləyir. O, İsgəndərin Bərdə hakimi Nüşabəyə olan hörmətini bilirdi. Rusların Bərdəyə hücum

⁶⁹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 874

⁷⁰ e.q., s. 873

⁷¹ e.q., s. 877

⁷² e.q., s. 887

edib, yağmaladığını, evləri yandıraraq insanları öldürməklərini, Nüşabəni əsir tutduqlarını bir-bir İsgəndərə deyib onu dəliyə çevirdi. İsgəndər bu bölümdə ruslardan intiqam alacağına söz verir. Ona görə də yolunu Qıpçaq (Qıfçaq) çölündən salıb Rus ölkəsinə yola düşür.

İsgəndərin Şərəfnamədəki savaqlarının ən uzununu onun qoşunuyla ruslar arasında olan savaqlarıdır. Bu savaqlar yeddi aşamada rusların yenilməsinə irəli gedir. Nizami çox incəliklə bu bölümdə rusların antropoloji, sosioloji, psixolojisi, milli kimlikləri, iqtisadi vəziyyəti və başqa özəlliklərini çox məharətlə oxucuya çatdırır. Eyni zamanda, bütün qonşuluqda olan başqa xalqların ruslara olan baxışının köklərini də ustalıqla açıqlayır. Nizaminin vaxtında qonşu xalqların ruslara olan baxışını dəqiqləşdirmək üçün onlardan bir neçə örnək gətirməliyik.

خدا باد یاری ده دادخواه به روم و به ارمن رساند گزند که خامان خلقتد و دونان دهر به خوان نادلیرنند و بر خون دلیر که جز گوهری نیستش ز آدمی به گوهر چه بینی، همان خر بود. ⁷³	«اگر داد نستاند از خصم شاه ببینی که روسی در این روز چند ستانند کشور، گشایند شهر همه رهنانند چون گرگ و شیر ز روسی نجوید کسی مردمی اگر بر خری بار گوهر بود
--	---

“Düşməndən intiqam almaşa şah Görərsən Rus neçə günün içində Alarlar ölkəni, açarlar şəhri Hamısı yolkəsən qurddır, arslandır Ruslardan heç kimsə insanlıq güdməz Eşşəyin yükü ləl olsa ya gövhər,	Allah imdad diləyənin köməyi olsun! Vurar Ruma ziyan bir də Ərmənə O xalqların xamı, dəhrin alçağı Qan tökməyə qoçaq, süfrəyə qorxaqdır Bərbəzəkdən başqa heç nə görünməz Ləl-gövhərə baxma, həmin eşşəkdir.”
---	--

Başqa bir beytdə isə belə yazır:

می و نقل کار عروسان بود “Ciyər yemək rusların aynıdır	«جگر خوردن آیین روسان بود Mey ilə noğul isə gəlinlərin işidir”
--	---

Nizami hətta Xosrovun ölümünə dözə bilməyib ölüsünün yanına uzanıb ölən Şirinin can verdiyi bölümdə belə ruslara sataşmaqdan vaz keçə bilmir. Bu bölümün son beytlərində belə yazır:

نشاید کرد از این بهتر عروسی “Qərəçi (Zəngi) ilə Rus mütrib olarsa,	«چو باشد مطرب زنگی و روسی Bundan daha yaxşı toy etmək olmaz!”
---	--

Bu beyt əslində ata-babaların dediyi bu hikmətli sözün farsca çevirməsidir: “Elçisi günüm olanın başına külüm olar!”

Xanlar xanı İsgəndərə bir kəviz bağışlamışdı. İsgəndər sevməyib unutmuşdu. O kəviz İsgəndər ilə rusların savaqlında üç dəfə rus qoşununa saldırib qoşundan öldürür. Ancaq üçüncü dəfə rusların qoşunundakı eybəcər div o qızı əsir tutub rus qoşununa verir. İsgəndər o divi əsir tutub ona mərhəmət göstərdikdən sonra həmin div İsgəndərə qulluq etmək üçün rus ordusuna saldırib çoxlu rus öldürdükdən sonra həmin qızı qoltuğuna vurub İsgəndərin hüzuruna qaytarır. İsgəndər o qızı tanıyır. Amma bu dəfə ondan xoşu gəlmişdi. Nizami onların arasındakı danışıqlardan romantik bir tablo yaradır. Kəviz İsgəndərə dediyi beytlərdə öz milli kimliyi və gəldiyi ölkəni beləcə açıqlayır:

که چون خال من گشت هندوی من؟ ⁷⁴	«مگر دید شه ترکی روی من
---	-------------------------

⁷³ e.q., s. 879

⁷⁴ e.q., s. 916

“Olmaya şah mənim üzümün Türklüyünü döndü?”

Gördümü, xalım tək hinduma

Bu beytdə Nizami “türklük” sözünü sifət, yaxud əlamət olaraq qızın üzünün gözəlliyinə istiarə kimi işlədibdir. Azca sonra, nağılın qalanında o kəniz İsgəndərə belə deyir:

«مکن ترکی ای میل من سوی تو
که ترک توام بلکه هندوی تو
ز چین ولی درد چین توام»⁷⁵
«Türklük eyləmə, ey meylim sənə
Ki sənün türkünə, bəlkə hindunam
Çindənəm, amma dərdinə dərmanam.»

Nizaminin Dəri dilində yazdığı ikinci beytdə iki dəfə “çin” sözcüyü işlənilibdir. Birinci “Çin” Türküstan ölkəsi, ikinci çin isə qəmədən, qüssədən üzə düşmüş qırıqlara istiarə edir. Nizami o kənizə verdiyi dəyərə görə İqbalnamə kitabında da onun nağılının ardını gətirib Türk olduğunu bir daha vurğulayır.

Nizami Şərəfnamə kitabının başlanğıcında bu kitabın Xızır peyğəmbər tərəfindən ona təslim olduğunu iddia etdiyi bölümə Xızırın dilindən başqa millətlərə olan baxışını beləcə açıqlayır:

«خم نقره خواهی و زرینه طشت
ز ری تا دهستان خوارزم و جند
بخاری و خزری و کیلکی و کرد
نروید گیاهی ز مازندران
ز مازندران ناید الا دو چیز
ز خاک عراقت نباید گذشت
لویدی نبینی بجز لور کند
بنان پاره هستند هر چهار خورد
که صد نوک زوبین نبینی در آن
یکی دیو مردم ذکر دیو نیز»⁷⁶
“Gümüş xumla qızıl təşt istəsən
Reydən tut Xarəzm ilə Cənd
Buxaralı, Xəzrlı, Gilək ilə Kürd
Ucunda yüz süngü ucu görülməmiş
Gəlməz başqa heç nə Mazandarandan
İraq torpağından keçməməlisən,
Heç avadanlıq görməzsən yalnız lor kənd,
hamısı bir parça çörəyin alçağıdır,
Mazandaranda heç bitki bitməz,
ancaq bir div xalq gələr ikincisi də div.”

Nizami Yeddi gözəl əsərinin Xeyir ilə Şərin nağılındakı bölümündə Şərin öldürüldüyü yerdə də Şəri öldürən kürdə görə yazır:

«کرد خونخوار رفت بر اثرش
تیغ زد وز قفا برید سرش»⁷⁷
“Qansoran kürd Şərin izi ilə getdi
qılınc çalıban kəlləsini kəsdi.

Şərəfnamə əsərində isə İsgəndər Məkkə səfərindən qayıtdıqda İraq torpağından vətəninə qayıtmaq istəyir. Amma bu anda Azərbaycan başçısının göndərdiyi elçi onun yoluna çıxıb Ərməndə (Nüşabənin başçılığıyla Tiflis ilə Bərdə kimi şəhərləri idarə edən Bərdə xanlığında)⁷⁸ atəşpərəstlik edən bir toplunun xalqa etdiyi zülmələri İsgəndərə xəbər gətirir. Ərmən qoçularını özbaşına yığıb yerli əhaliyə zülm edən bu toplunun başçısı adı bir kürd oğlu idi. Nizami ona görə belə yazır:

«در ابخاز کردی است عادی نژاد
دلیران ارمن هواخواه او
که از رزم رستم نیارد بیاد
کمر بسته بر رسم و بر راه او»⁷⁹
“Abxazda adı bir kürd oğlu var
Ərmən qoçuları havadarıdır
Rüstəmin savaşı heç anımsamır
yoluna, aynına bel bağlayıbdir.”

⁷⁵ e.q. s. 917

⁷⁶ e.q. s. 713

⁷⁷ e.q. s. 496

⁷⁸ Həməvi Y., Möcəmulbuldan I, Beyrut: Darsadir nəşriyyatı, 1977, s. 160

⁷⁹ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Toplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 875

Nizami yaratdığı beş kitabda harada gözəllik, kamal, saflıq, ürəyitəmizlik, ədalət və başqa müsbət əlamətlərdən yazdıqda “Türk” işlədir, amma yuxarıdakı – və bu məqalədə yerin az olduğuna görə gətirə bilmədiyimiz – beytlərdə Türklərdən başqa xalqlar haqqında yazdığı bölümlərdə çox da müsbət bir baxış olmadığını aydınca göstərir. Örnək üçün, yuxarıdakı beytlərdə kürdlərə “qansoran”, “adi”, “Çörək üçün alçalan” kimi aşağılayıcı əlamətlər işlədir. Bu hesabla Nizami heç vaxt o millətlərə mənsub edilə bilməz. Klassik dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Nizami də yazdığını bütün dünya üçün yazdığına baxmayaraq, öz milli təəssübünü aydınca elan etməkdən yan keçmir və öz milli kimliyinə olan təəssübünü öz təbii haqqı kimi istifadə edir.

Nizaminin vətəninə gəldikdə o bir beytdə hansı şəhərdən olduğunu açıqcasına bildirir:

«نظامی که در شهر گنجه شد شهر بند
مباد از سلام تو نایبهرمند.»⁸⁰
“Nizami Gəncənin vətəndaşı oldu Ki sənin salamından pəysiz olmasın.”

Əlyazma nüsxəsində olan eyni beyt 2017-də Daryuş nəşriyyatı, Məşhəd şəhərində çap olmuş iki cildlik kitabın ikinci cildində də var. Buna baxmayaraq, bəziləri onu başqa şəhərlərdən olduğunu iddia edir. Elmi baxımdan əsassız olan bu iddiaya görə, Xəmsənin mətnindəki semiotik işarələr ilə də Nizaminin Gəncə şəhərindən azərbaycanlı olduğuna sənədlər gətirməliyik.

Quruluşçuluq (Structuralism) ədəbi tənqid nəzəriyyəsi dilçi alim Sosurun araşdırmalarıyla meydana çıxdı. Sonralar getdikcə Yeni Tənqid (New Criticism) nəzəriyyəsi ilə irəli getdi. Bu yanaşmada hər hansı bir mətni tənqid etmək üçün öncələr dilin mətnində olan əlamətləri diqqətə alıb analiz etməyi nəzərdə tuturdu. Amma yeni tənqiddə əsərin müəllifinin niyyəti dilin özünün, biçiminin, eləcə də mətnin rəsmi özəlliklərindən çox az önəmli görünür. Vimsət ilə Birdzlinin yazdıqları açar məqalədə yazır: “Mətni anlamaq üçün yazarın tərcümeyi-halı (biography) ya tarixi kimi artıq olan özəllikləri araya çəkməyə ehtiyac yoxdur. Bütün ehtiyacımız olan səhifənin üzərindəki sözlərdir; anlam isə mətndən alınır.”⁸¹ Sosurun ikili əkslər (binary oppositions) nəzəriyyəsini daha dəqiq araşdıran A. J. Qraymas qarşılıqlı işləyən semantik vahidləri önərdi. O bu vahidləri “semes” adlandırır mübahisə etdi ki, anlam bu ikili əkslər arasından yaranır. Bəzi qarşılıqlar örnək üçün bunlardır:

İşıq—qaranlıq
Yuxarı—aşağı
Erkək—dişi

Bu qarşıt ikili bütün anlam yaratmanın öncül quruluşudur.”⁸² Bu nəzəriyyəyə dayanaraq Nizaminin əsərlərindəki mətnin içindən əks ikili olaraq (get—gəl) mənalarını seçsək, onun doğma vətəni öz yaradıcılığından aydınca isbat edə bilmiş olarıq.

Xosrov və Şirin əsərində, Bəhrəm şah Xosrov Pərvizdən qaçdığı bölümdə Nizami belə bir beyt yazıb:

«به صد نیرنگ و داستان راه و بیراه
به آذربایگان آورد بنگاه»⁸³
“Yüz hiylə, dastanla dolayı yoldan Azərbaycanca gətirdi qərgahını”

⁸⁰ e.q. s. 750 (<https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 702)

⁸¹ Nayar P. K., Contemporary Literary and Cultural Theory from Structuralism to Ecocriticism, Delhi: Longman, Pearson, 2010, ISBN 9788131727355, s. 12

⁸² e.q. s. 34

⁸³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 166

Şərəfnamə əsərində İsgəndər Əcəm (ərəb olmayan yurdlar) yurdunda atəşgahları dağıtmaq üçün öncə İrandan başlayıb oradan Azərbaycana gəlir. Nizami bu tarixi gəlişi bir beytdə belə yazır:

درآمد سوی آذربادگان⁸⁴ «وز آنجا به تدبیر آزادگان
“Oradan azad insanlar tədbirində çıxıb gəldi Azərbaycana doğru”

Bəhram şah da, Böyük İsgəndər də İrandan çıxıb Azərbaycana gəlir. Hər iki beytdə gəlmək hərəkəti Nizaminin gözündən gəlmək sayılır. Nizami doğma vətəni Azərbaycanda, Gəncə şəhərində olduğu üçün başqa coğrafiyadan çıxıb onun yaşadığı yurda doğru gəlirlər. Eyni halda hər iki beytdə o tarixdə Azərbaycan coğrafiyasının bütöv bir vahid olduğunu aydınca anlatmaqdadır.

İsgəndər Məkkə ziyarətindən döndükdə İraqda olarkən Azərbaycandan İsgəndərə doğru bir elçi gedir. Nizami bu gedişi belə yazır:

ز فرمانده آذربادگان⁸⁵ «بریدی درآمد چو آزادگان
“Bir elçi azad insanlar kimi çıxıb gəldi Azərabadəqan Xanı tərəfindən”

Bu beytdə İsgəndər İraqdadır. Azərbaycandan çıxıb gələn elçi İsgəndərin olduğu məkana doğru çıxıb gəlir. İsgəndərə gəliş, Nizamiyə gediş anlamındadır.

Azərbaycan torpaqlarına ilgili olan ikinci tarixi olay İsgəndərin Şirvandan keçib Dərbənd diyarına hücum etməsidir. Nizami İsgəndərin Şirvan torpaqlarından keçib getməsini belə yazır:

ز شروان چو شیران برون برد رخت⁸⁶ «به دهلیزه آن برگزگاه سخت

“Yolverməz dəhlizdən o çətin yoldan Şirvandan şirlər kimi çəkilib getdi”

Bu beytdə isə Nizami Azərbaycanın Gəncə şəhərində yaşamaqdadır. Şirvan Azərbaycanın başqa bir şəhəridir. Azərbaycanın Şirvan şəhərindən çıxıb Dərbəndə doğru gedən isə İsgəndərdir. Aydınca görüldüyü kimi əks ikili (gəl—get) vahidi Nizaminin azərbaycanlı olduğunu isbat edə bilir.

Nəticə

Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı yüksək yeri, eləcə də onun yaradıcılığı yüz illərdir dünyaya gün kimi işıq saçmaqdadır. Bunca böyük bir milli-mənəvi dəyəri özününkü bilmək əlbəttə hamını tamahlandıra bilər. Ancaq Nizami yaradıcılığının dərin incəliklərində onun ana dilində yazmasını yasaq edən şahlara, xaqanlara qarşı ana dili və milli kimliyini qorumaq üçün dərin izlər miras qoyubdur. Demək olar ki, heç bir şair milli düşüncənin yüksəldiyi XIX-XX yüzilliklərdə milli düşüncənin, milli ruhun ustadı Xəlil Rza Ulutürk belə, Nizamicə “Türk”, “Türki”, Türktaz” kəlimələrini öz yaradıcılığında işlətməyibdir. O, öz yüksək ədəbiyyatının incəlikləri ilə öz milli kimliyini, ana dilini, ana yurduğunu, habelə o zamankı dünya tarixini, düşüncəsini, milli-mənəvi dəyərlərini aydınca çağdaş oxucuya çatdırmaqla onları qoruya bilibdir. O, böyük Azərbaycan şairi, Türk oğlu Türkdür.

ƏDƏBİYYAT

İNGİLİSCƏ

1. Badirkhanov A. The Road to Freedom, translated into English and illustrated by: A. Ahmadoghlu, Washington DC: Book Writing Experts, 2023, 142 pp., The Historical Geography and Nationality of Azerbaijan, Pp. 91-105

⁸⁴ e.q. s. 792

⁸⁵ e.q. s. 808

⁸⁶ e.q. s.

2. Nayar P. K., Contemporary Literary and Cultural Theory from Structuralism to Ecocriticism, Delhi: Longman, Pearson, 2010, ISBN 9788131727355, 371 s.
3. Pecora V. P., Nations and Identities: Classic Readings, Massachusetts: Blackwell Publications Ltd, 2001, 379 p.
4. Rosenberg D., World Mythology, NTC publishing group, Lincolnwood, Illinois, USA, 1994, 584 p.

DƏRİ (FARSI)

5. نظامی گنجوی، خمسہ، نسخہ دست نویس، 1202 ہ. ق.، کتابخانہ کنگرہ امریکا، 950 ص.
6. (<https://www.loc.gov/item/2017481612/>)
7. نظامی گنجوی، کلیات خمسہ، مشہد: انتشارات داریوش، 1396 ہ.ش.، 1168 ص.

ƏRƏBCƏ

8. حموی یاقوت، معجم البلدان، المجلد الاول، بیروت: دارصادر، 1977م، 540 ص.

Аббасали АХМЕДОГЛУ

**РОДИНА И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ НИЗАМИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низами, Хамса, национальная идентичность, текст, турецкий, тюрк, Турктаз, Дари

Несмотря на то, что Низами являющийся одним из ярких светил мировой классической литературы подчеркивает в своих произведениях, что родился, жил и творил в городе Азербайджана Гянджа и никогда не покидал его пределы, некоторые страны пытаются представить этого великого мыслителя перед миром как свое национальное и духовное достояние из-за его места и оставленного им следа в мировой литературе. Литература включает в себя концептуальные ценности, важные почти для всего человечества, поскольку ее язык-мысль берет свое начало из местной системы ценностей, традиций, обычаев, мифов и местной мысли. Таким образом, каждое литературное произведение представляет собой, по сути, духовную ценность, которая пытается отразить мировоззрение, мышление и отношение коренного народа к вселенной через свой уникальный литературный стиль. В связи с этим творчество Низами было бы изучено более всесторонне, если бы оно было исследовано и проанализировано с точки зрения этих местных ценностей, которые он несет в себе. Более того, каждый мыслитель, писатель, поэт, а также творческая личность естественно является человеком, который любит и пытается защитить язык-мысль, местные ценности и мифы, отражающие его собственную личность. Конечно, такой человек, сформировавший свою самооценку на основе этих ценностей, является человеком, который признает свое право раскрывать свою национальную идентичность перед читателем и миром через свой подход (отношение) к этим ценностям, сформировавшим его личность. Благодаря этому исследованию подлинная национальная идентичность и родина Низами будут изучены на основе собственных взглядов и подходов поэта. Методика (методология) исследования статьи основана на структурно семиотическом литературном подходе к оригинальному тексту,

написанному автором Низами собственным пером на языке, Дари (одном из корневых языков современного фарси). Для точного и надежного анализа текста мы также пытались найти и исследовать оригинальную рукопись. Копия рукописи, представленная в качестве источника в этом исследовании, является самой совершенной копией текста Хамсы.

Abbasali AHMEDOGLU

**NIZAMI'S NATIONAL IDENTITY AND HOMELAND
SUMMARY**

Key words: Nizami, Khamsa, national identity, Türk, Türki, Türktaz, Dari, Ganja

In spite of the fact that Nizami, as one of the shining stars of the world's classical literature has been born, lived in Ganja of Azerbaijan and according to his own writings, had never gone out of it, regarding his outstanding place and influence in the world literature, some neighboring countries try to expropriate him. Literature, nevertheless, includes conceptual values that are important to nearly all humanity, its language-thought originates from local value system, traditions, customs, myths and local thought. Therefore, every literary work is basically a spiritual value that is trying to reflect the native people's world view, thought and attitude toward the universe to the world through its unique literary style. So, Nizami's creation would be studied more comprehensively if it is researched and analyzed regarding these local values and thought. Moreover, every scholar, author, poet and artist is naturally someone who loves the language-thought reflecting his own identity, local values, myths and therefore tries to protect them. Undoubtedly, such a man is someone who recognizes as his natural right to try to connote his own identity that has been formed originating from those local values and language-thought to his readers and the whole world. Through this research Nizami's genuine national identity and homeland will be studied based on the poet's own attitudes and approaches. The methodological approach of this research is based on a close study of the original text of Nizami's Khamsa through the structuralism and semiotics of the original text. Khamsa has been written in Dari language – one of the multiple root languages of modern Farsi. In order to make the study more precise and reliable, the researcher tried to find its manuscript. And the only available complete one was the manuscript that has been used as a reference in this study.

Daxil oldu: 01.04.2024-cü il